

Emlékezés Gombocz Endrére (1882-1945)

ANDRÁSSY Péter

Sopron H-9401 Pf.: 191.

A Természet Világa folyóirat 1999. évi [Természettudományi Közöny 130. évfolyam) 10. számában „Nevezzünk el utcákat a legkiválóbb magyar tudósokról!” című írásában BECK Mihály akadémikus harmincnégy olyan tudóst sorakoztatott fel, akiknek nevét Budapest teljes utcánévlexikonában nem találhatjuk meg. Ezért tette a következő javaslatot: „Az államalapítás közelgő milleniuma alkalmat adhatna arra, hogy a természettudományok legkiválóbbjai emlékének utcák elnevezésével adózzon a társadalom.”. Javaslatát az alábbi gondolattal zárta: „Természetesen az ilyen névsorokban jelentkeznek szubjektív elemek, mások talán felvehetnének olyan személyeket, akik ugyanilyen joggal szerepelhetnének, de biztos vagyok abban, hogy a felsoroltakkal szinte minden szakember egyetért.” [1]

Vitathatatlan! Azt is „természetesnek” tarthatjuk, hogy a kémikus professzor névsorában a tizenhat vegyész, gyógyszerész mellett, mindössze egyetlen botanikus – Soó Rezső – található. A „gond” a névsorból hiányzó, kiemelten is Gombocz Endre ismételt elfelejtése miatt van, ami a javaslatot közlő lap figyelmetlensége miatt feltűnő! Gombocz Endre neve ugyanis 1925-től 1945-ig szerkesztőként volt olvasható a Természettudományi Közöny címlapján! Abban, hogy nevét sem utca, tér, sem emléktábla vagy intézmény nem őrzi, és munkássága meglehetősen szűk körben ismert, nem a lap matematika-fizika szakképesítésű főszerkesztője, még kevésbé a javaslattevő kémikus a hibás, hanem elsősorban az elmúlt ötven évben meghatározó szerepet betöltő botanikusok. Ugyanezt mondhatjuk el a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat vezetőiről. A TIT ugyanis a Magyar Természettudományi Társulat „örökösének” tekintette magát, mely szervezetnek Gombocz Endre a leghosszabb ideig volt elsőszámú vezetője. Sajnos, az újjáalakult Magyar Természettudományi Társulat tiszteletadó figyelme is hiányzik.

Számomra megtiszteltetés, hogy Jávorka Sándor, Priszter Szaniszló és Csapody István írásaira is építve, hozzájárulhatok Gombocz Endre személyének és tevékenységének szélesebb körű megismertetéséhez.

Életrajzi adatok

Gombocz Endre édesapja – G. Miklós – Sopronban az Evangélikus Liceum Főiskoláján szerzett lelkész-tanítói képzést. Külföldi tanulmányok, majd rövid bonyhádi és beledi lelkészkedést követően 1873-ban a történelem és bölcsészet tanáraként tért vissza Sopronba. A város evangélikus főgimnáziumának igazgatójává 1892-ben nevezték ki, ahol aztán nyugdíjazásáig szolgált. Gombocz Endre édesanyja Lehr Berta, „a magyar irodalomban oly nagy érdemeket szerzett Lehr-család sarja, aki a magyar, a német és a francia szépirodalom legjobb ismerői közé tartozott.” [2]

A család két fiúgyermeket nevelt szeretetteljes, nyugalmas, polgári környezetben, ahol az olvasás, a német nyelv ismerete és használata természetes követelményként élt. A Sopronban született idősebb testvér, G.

[1] BECK M. (1999): Nevezzünk el utcákat a legkiválóbb magyar tudósokról! – Természet Világa 130(10): 464–465.

[2] MELICH J. (1936): Gombocz Zoltán emlékezete. – Magyar Nyelv 32(3-4): 5–90.

Zoltán (1877–1936), öccsével együtt az édesapjuk által irányított neves gimnáziumban tanult és érettségizett. Zoltán a fővárosban lett nyelvtörténész, egyetemi tanár, akadémikus., a tudományos élet nagy tekintélynek örvendő vezető egyénisége, kitűnő nevelő és szervező. Korai halálát szerető testvére nehezen viselte. Hamvaik közös sírban nyugszanak Budapesten a Kerepesi úti temetőben.

Gombocz Endre 1882. június 9-én született. szintén Sopronban. Tehetsége, szorgalma és sokágú érdeklődése – bátyjához hasonlóan – a gimnáziumi tanulmányok során, messze az átlag fölöttivé emelték.

A kitűnő érettségét követően lett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karának természetrajz-vegytan szakos hallgatója, az Eötvös József Kollégium tagja. A gimnáziumi tanári oklevelét 1905-ben vehette át. Sopronnal való kapcsolata ugyan nem szakadt meg, de a diploma megszerzését követően, élete végéig a fővárosban lakott, dolgozott.

Első munkahelye a budapesti Veres Pálné Gimnázium volt. Pályakezdő tanárként, 24 éves korában jelent meg, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában „*első nagyobb szellemi terméke a Sopron vármegye növényföldrajza és flórája.*” [3] Dolgozata a többre hivatás jelzése volt, annak ellenére, hogy a Magyar Botanikai Lapok szerkesztőjétől súlyos bírálatot kapott. Bölcsészettudományi oklevelet 1908-ban szerzett a „*Populus nem monográfiája*” disszertációjával. Ez a munka egy évvel korábban a Királyi Magyar Természettudományi Társulat Bugát Pál-díját is jelentette számára.

Az első világháborúban – 1914-1917 között – tartalékos tisztként szolgált, szerencsésnek mondható helyzetben, melynek hasznát nemcsak ő, hanem később a tudománytörténet is látta. Erről „*A magyar növénytani irodalom 1901–1925*” címen megjelent könyve előszavában az alábbiakat írta: „*A világháború második felében katonai beosztásom olyan helyekre állított, hol időm és alkalmam volt szabad időmben nagyobb könyvtárakat is látogatni. Sajnálva a múlt napokat arra gondoltam, hogy összeállítom a magyar botanika bibliográfiáját. A munkához Czernovitzban fogtam hozzá és folytattam Kolomeában, Lembergben, Máramaroszigeten és Kolozsvárt. Ami egyébként lélekölő munka lett volna, odakünn szellemi élvezetté vált. A háború után már csak az utolsó évek anyagának összeállítása volt hátra.*” [4] Akkor még nem gondolhatta, hogy munkája csak 17 év múlva jelenhet meg könyvalakban.

A leszerelést követően, 1917-ben szerzett a budapesti egyetemen magántanári habilitációt. Előrelépést jelentett számára az, hogy 1919-ben a fővárosi Erzsébet Nőiskola Polgári-iskolai Tanárképző Főiskolájának tanára lett, ahol előzőleg már óraadóként is dolgozott. Végleges kinevezést itt, az intézet botanikai tanszékére, 1922-ben nyert, és e helyen 1930-ig dolgozott.

Gimnáziumi tanárként vette feleségül Traeger Olgát. Három gyermekük született a harmonikus életvitelű családban: Zoltán 1914-ben; a ma is élő Ilona (Györffy Istvánné) egy évvel később; István pedig 1921-ben. A családot jól ismerő Jávorka Sándor szerint: „*Ebbe a magas intelligenciájú életközösségbe szorosan beletartozott a nagyműveltségű édesanya és Zoltán bátyja is. A tiszta ítéleteivel, emellett diákosan könnyed felfogásával és a mellette serényen munkálkodó öccse, a testvéri ragaszkodásnak egészen kivételes példáját szolgáltatták.*” [3]

Gombocz Endre a széleskörű ismeretekkel rendelkező, mindenben teljességre törekvő, szókimondó tudós-tanár élvezetes stílusú előadásaival, igényes, szakmailag kitűnő írásaival, egyre nagyobb tekintélyre tett szert. Tény, hogy ez az elismertség nem hozott számára egyetemi katedrát, de annál többet adott a tudománytörténet, a tudományos közélet javára. Ennek mai reális értékelése, megbecsülése, valamennyiünk kötelessége. Életsorsának alakulásában meghatározónak kell tekintenünk kapcsolatát a Királyi Magyar Természettudományi Társulattal, mely több mint száz éven keresztül – 1948-ig – hatékony, átfogó szervezete volt a tudományos életnek, a „közérdekű ismeretek terjesztésének”. (Ez a mondat évekig volt olvasható az egyesület Szily Kálmán által alapított folyóiratának, a Természettudományi Közlönynek címlapján!) Gombocz Endrét 1920-ban vették fel a társulatba. Egy év múlva már választmányi tag, majd 1925-től titkár (első titkár), akit a Közgyűlés húsz éven át, mindig egyhangú szavazással tartott meg e tisztségben, haláláig.

A társulaton belül vezető szerepet játszott a növénytani szakosztályban is. Ugyancsak 1925-től, (a 8-9. számtól) lett a Természettudományi Közlöny alkotó szerkesztője. „*Olvásóinkhoz. Ezzel a füzetrel átvesszük a lap szerkesztését. Teljesen átérezzük annak a nagy felelősségnek a súlyát, mely ettől a pillanattól kezdve vállainkra nehezedik. A kiváló elődök egész sorának önzetlen és odaadó munkája emelte a Közönyt arra a magas színvonalra, melyet megtartani legjobb igyekezetünk lesz. Munkánkat nagymértékben megkönnyíti, hogy a Társulatunk nagyérdemű elnöke, dr. Ilosvay Lajos további közreműködésével segítségünkre lesz. Hisszük és reméljük, hogy munkatársainknak és tagtársainknak támogatása mellett, sikerülni fog kítőzött*

[3] JÁVORKA Sándor (1947): Gombocz Endre emlékezete. – Bot. Közlem. 44(1): 1–8.

[4] GOMBOCZ Endre (1936): A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1901–1925. – Országos Könyvtárellátó és Bibliográfiai Központ, Budapest. 440 pp.

célunkat elérni. Dr. Gombocz Endre és dr. Szabó-Patay József.” [5] A Közlönyben megjelent sok-sok írása mellett, a Társulat több önálló kiadványának közreműködő szerkesztőjeként is maradandót alkotott. E sorból kiemelkedik „A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841–1941.” című 467 oldalas könyve, amely 1941-ben jelent meg.

A tanári munka, a főiskola 1929/1930-ik tanévével ért véget Gombocz Endre számára. 1930-tól a Nemzeti Múzeum Növénytarában dolgozik, mint „igazgatóőr”, majd címzetes igazgató (1936); 1941-től a Növénytar vezető igazgatója az egy évvel későbbi – hatvan éves korában történt – nyugdíjazásáig. Aktív múzeumi évei alatt, 1935-ben nyerte el a rendkívüli egyetemi tanári címet; a Magyar Tudományos Akadémia pedig 1939-ben választotta meg levelező tagnak.

A főváros ostroma során, 1945. január 16-án, „a déli órákban nehéz bombák telitalálata roncsokká tépte szét Gombocz Endre testét és vele osztozik sorsában hitvestársa, minden örömének és bánatának osztályosa”. [3]

Tudományos és közéleti tevékenység

Az élettörténeti áttekintést követő részletesebb életmű-bemutató célja a kiváló tudós emberi titkainak megfejtése, az értékehez méltó megbecsülés szolgálata. Ez azért is fontos, mert Gombocz Endre életében, munkásságában a tudományos kutatás és a természettudományi kultúra követelményeként, a feltárt ismeretek közkinccsé tétele, a nemzet szolgálata példamutatóan elválaszthatatlan, amelynek alapjait a családi és iskolai nevelés teremtette meg.

Aki kézbe vehette azokat a Növénytarban őrzött herbáriumi lapokat, amelyeket a 14–16 éves (!) tanuló készített, és olvashatta a hetedik-nyolcadik osztályos gimnazista önképzőkori dolgozatait, az egy tehetséges, szorgalmas, meglepő érettséget, gondosságot, természetszeretetet és a már kiemelt sokoldalúságot érzékelhette.

Gombkötő Márta óvónő, a találóan megválasztott „Örökség” című írásában e meglepő titokra ad frappáns, tanulságos választ:

„Nincsenek színes fortélyok. Emberek vannak. Szürkék sokan és színesek kevesen. A színesek tudnak valamit a szépről és sugárik belőlük az emberség. Az utakat gyermekkorban választjuk, felnőttek sugallatára. Akarva-akaratlanul ők szabják meg az irányt. Akinek szerencséje van, színes emberek tanítják és a világ kitérül előtte.” [6]

Egy családban két kiemelkedően tehetséges gyermek, mindkettőből példás életet élő, elismert tudós, akadémikus lesz. Ez bizony szerencsés „örökség”; de távolról sem csak az! A kibontakozás alapja a család, melyben az erkölcs, a műveltség, a hit és a munka a követendő példa. Meghatározó szerepet tölt be a középiskola, ahova a gyermekeket a szellemi pályára való felkészítés, a szigorú erkölcsi neveltetés igényével küldik a szülők. Egyházi középiskola, melynek tanári testülete stabil nevelési elveket követhet, érvényesítheti a tudás, a munka tiszteletét, ahol okos szigorúság, egészséges versenyszellem szolgálja a tehetséges, a szorgalmas fiatalok fejlődését. Gombocz Endre útválasztását ilyen „szerencsés” körülmények segítették. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e tényezők eredményeként a soproni főgimnáziumból egy érett fiatalember folytatta tanulmányait a budapesti egyetemen, aki tisztában volt a tudományos kutatás alapjaival, követelményeivel, és kiváló növényismerettel rendelkezett.

A gimnáziumi évkönyvek, az iskola könyvtárában megőrzött önképzőkori dolgozatok birtokában, Csapody István tanulságos összefoglalást írt a felkészítő intézményről. [7] Tisztelettel sorakoztatta fel a nagy hírű intézmény tanárai közül azokat, akik az ifjú Gomboczra a legnagyobb hatással voltak. „Különösen Vojtkó Pál neve kínálkozik említésre, aki történelemre és irodalomra tanította, s ezen felül a nemes hagyományokkal rendelkező Magyar Társaságnak az idő tájban elnöke volt.”

Meghatározó szerepet tulajdoníthatunk még a „kedvet növelő, hivatástudatot elmélyítő, széles látókörű tanárok” közül Hollós János történelem-, Renner János fizika-, valamint Gecsényi Gusztáv természetrajzszakosnak. Utóbbi botanikai tanítómestere. Megemlítjük, hogy igazgató édesapja a hetedikben politikai földrajzra (!), a nyolcadikban pedig a bevezetés a filozófia tantárgyba c. tárgyat tanította. A „világ kitérülése” szempontjából kiemelkedő jelentőséget tulajdoníthatunk a Magyar Társaság néven 1790-ben életrehívott első magyar diák-önképzőkörnek, amely: „A magyar nyelv és irodalom ápolását, a fiatal tehetségek kibontakozását és az egyes szaktudományok terén való önképzését” tartotta elsőrendű feladatának.

[5] Természettudományi Közlöny. Kiadja a Királyi Magyar Természettudományi Társulat – Ilosvay Lajos közreműködésével szerkeszti Gombocz Endre és Szabó-Patay József. [1926] 57(8-9).

[6] Gombkötő Márta (1992): Örökség. – TermészetBúvár 47(4): 34-35.

[7] Csapody István (1959): Gombocz Endre soproni diákévei. – Soproni Szemle 13(2): 164-169.

Gombocz Endre az 1896/1897. tanévben lett tagja a Magyar Társaságnak „hallgató tagként”; majd az alapszabály értelmében, a legfelső két osztályban volt aktív, „működő tag”. Tevékenységét Csapody István [7] találóan jellemzi: „Szaval, bírál, vitatkozik, felolvas, pályamunkákat nyújt be, s mint a tizenegyes bizottságnak, amolyan választmánynak tagjaként, korán beletanul egy közösség, egy közhasznú testület szervezési és irányítási munkakörébe.” Fantasztikus skálán mozgó érdeklődését, a kitüntetésekkel elismert, a Társaságban felolvasott dolgozatai címének felsorolása igazolhatja: A rovarvő növények – A növények fizikai erejéről – A Nap fizikai alkata – Petőfi mint jós – Küzdelem a létért (Darwinizmus) – Színképelemzés – Sopron környékének edényes flórája, a flóratérség növénygeographiai jellemzése. Mielőtt ez utóbbiról részletesebben szólnánk, két másik dolgozatról idézünk néhány mondatot.

„A növények fizikai erejéről” (VII. osztály, 1899. – Takáts Dénes-arannyal jutalmazott pályázat):

„Nem akarok nagyhangon szólani, midőn azt mondom, hogy annak a szerény zuzmónak hatása a sziklák végtelen birodalmában, vetekedik annak a mindenható embernek porolyával és minden mesterséges szerszámmal, aki az Alpokban utakat épít. De mint rombolja szét, mint semmisíti meg azt a hatalmas tömböt egy olyan igénytelen növényke, amit még megtekintésre sem méltatunk? Erre igyekszem a következőkben feleletet adni.”

„Küzdelem a létért” (VIII. osztály, 1900. – Döbrentei-arannyal jutalmazott pályázat):

„Mindezek a fegyverek, mindezek a védőeszközök, mind a létért való küzdelemben fejlődtek ki; ott főzik a mérges pókok mérget, ott készül a nünükének hólyaghúzó sárgás nedve, itt élesülnek a hernyók finom tüskéi, itt tökélesednek mind jobban és jobban, és teszik az állatot mind inkább képessé arra, hogy ellenfeleit mind könnyebben maga alá gyűrhesse! És milyen bámulatosan tud bánni a természetnek még a legparányibb férgé is azokkal, a nekik adott fegyverekkel.”

Visszatérve az ugyancsak 1900-ban beadott – a Sopron környéki növényvilágot leíró – önképzőkori dolgozatra, nagyon tanulságos, ha idézünk a dolgozat előszavából: „Azon igyekeztem, hogy olyan tárgyat találjak, melynél kevésbé szorulok csak mások tapasztalataira és feljegyzéseire, csak idegen forrásokra, hanem igénybe vehetem saját megfigyeléseimet is. Erre nagyon alkalmasnak látszott Sopron flóráját illetőleg tett tapasztalataimat, gyűjtéseim eredményeit és megfigyeléseimet a növényzetnek eloszlására vonatkozólag kifejteni. Különösen csábított ennek a témának a kidolgozására azon körülmény mellett, hogy úgyszólván teljesen magamra voltam utalva, még az is, hogy a legutolsó ismertetés óta Sopron flórájának képe megváltozott.” Szinte hihetetlen, hogy e sorokat egy tizenhét éves diák írta! – Csapody István a dolgozat elemzésével kapcsolatban – többek között – az alábbiakat hangsúlyozza: „Gombocz Endre ugyancsak szorgalmasan botanizálhatott Sopron környékén diákévei alatt, ahol Clusius, Loew és Deccard példái indult. Mindenütt fel is használja az első kézirat magyarföldi flóraműnek, a Loew–Deccard-féle Flora Semproniensis adatait, valamint Szontagh Miklósnak – aki Sopronban volt középiskolás, majd orvosként Újtátrafüreden szanatórium-igazgató – 1864-ben, Bécsben kiadott enumerációját. A Flora Semproniensisről Gombocz Endre egyetemi hallgatóként, „Az első magyar növényenumeráció Deccardtól” címmel tartott előadást a Királyi Magyar Természettudományi Társulat ülésén, 1903 márciusában. Az előadás teljes szövege már ugyanabban az évben olvasható volt a Növényzeti Közleményekben. [8] (Talán kevésbé ismert, hogy a kézirat Loew–Deccard mű – Csapody István magyarító jegyzeteivel – nyomtatott füzetként is megjelent, hozzáférhető [9].) A diákkori flóramű legjelentősebb teljesítményének azt tarthatjuk, hogy Gombocz felismerte Sopron környékének sajátos növényföldrajzi helyzetét. Erről az érettségire készülő diák – nem kis büszkeséggel – így vallott:

„Sikerült a növényzetnek Sopron környékén való sajátos eloszlását, az egyes kisebb flóratérségeknek jellemzését megalkotnom, amiben nagy segítségemre voltak a 4 éven át folytatott gyűjtéseim.”

Egyet kell értenünk Csapody István azon véleményével, mely szerint: „Minden kétséget kizáróan a gimnáziumi pályamunka volt a magva annak a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában 1906-ban megjelent flóraműnek, amely a Sopron vármegye növényföldrajza és flórája címet viselte. Ami a diákkori munkához viszonyítottan többletet jelent, az a későbbi tudománytörténész és bibliográfus oroszlánkörmé: néhány oldalas flórakutatástörténeti vázlat és egy gondosan összeállított irodalomjegyzék.” [in 7] A nagyvilág elé lépő ifjú kutató szárnypróbálgatását a segítők mellett kicsinyes bírálók akadályozták. Minden bizonnyal ösztönző volt az egyetemi hallgató számára a „K.M. Természettudományi Társulat Növényzeti Szakosztálya 1901. februárius 13-iki ülése, ahol Filarszky Nándor (a Növénytár vezetője) bemutatta és ismertette Gombocz Endre Sopron flórája című dolgozatát és a hozzá tartozó herbáriumot. A florisztikai szempontból érdekes

[8] GOMBOCZ E. (1903): Az első magyar növényenumeráció Deccardtól. – Növényzeti Közlem. 2(1-4): 126-168.

[9] GRÜLL T. (sorozatszerk., 1992): Szemelvények Loew Frigyes és Deccard János Kristóf Soproni flórájából (1793). – Líceumi füzetek 2. – Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum), Sopron. 49 pp.

vidéknek Deccardus, majd pedig Szontagh óta nem akadt ismertetője. Gombocz Endre a nevezett kutatók óta szerzett újabb adatokkal gyarapította ismereteinket.” [10]

Az élettörténeti áttekintésben utaltunk arra, hogy a Sopron vármegye növényföldrajza és flórája, amely az akkor született hasonló műveknél semmiben sem kisebb értékű munka volt, meglehetősen nyers, a bátorítást teljesen nélkülöző bírálatban részesült. Jávorka Sándor történelmi rálátással sajátos összefüggésre irányította figyelmünket: „A bíráló Gombocz munkáján keresztül inkább a Magyar Tudományos Akadémiát kívánta részrehajlással és nivósüllyedéssel vádolni, azt az akadémiát, melynek botanikus tagjai akkor a flórakutató irányt bizonyos gyanakvással, ha nem ellenszenvvel kísérték, mert annak képviselőiben, első sorban Borbás Vincében annak nyugtalan csapongású, nem mindig következetes felfogása mögött még nem ismerték föl és nem méltányolták eléggé Borbás intuitív meglátásait, a magyar flóra növényföldrajzi problémáit illető szinte forradalmi megállapításait.” [3]

A méltánytalan kritika szerencsére nem vette el a fiatal Gombocz Endre munkakedvét. Tanított és gondos vizsgálódások alapján készítette – 1906-1908 között – a nyákról szóló disszertációját. Hatalmas anyagot gyűjtött össze. Tanulmányozta a hazai és az elérhető külföldi herbáriumi gyűjteményeket. „A *Populus* nem monográfiája” diplomamunka a bemutatás évében, 1908-ban nyomtatásban is napvilágot látott a Tudományos Akadémia kiadványában. Jávorka tömör értékelése szerint: „Kiforrott, a szerző korához mérten alapos jártasságról tanúskodó munka, gondos összefoglalása a hazai és külföldi nyárfa-fajokról szóló ismereteinknek, figyelemre méltó fejlődéstörténeti fejtegetésekkel.” [in 3] Néhány hónap múlva a Növénytani Közleményekben jelent meg újabb kutatásainak bemutatása: „A *Populus* fajok rokonsági viszonyai, tekintettel a fossilfajokra” címmel.

Gombocz érdeklődő figyelemmel tanulmányozta a fűzeket is; ennek eredménye az 1925-ben közölt: „A Salicaceae rendszertani helyzete” című írása. Az első világháborút követő években visszatért a nyárak hazai alakjainak megfigyeléséhez. A Botanikai Közleményekben 1928-ban közölt – „Vizsgálatok hazai nyárfákon” című – tanulmánya a *Populus alba* alakkörének *Populus tremula*-val való kereszteződés tisztázása. Ezek a vizsgálatok vezettek később a hazai *P. alba* × *tremula* hibridnek a *P. gombocziana* néven való elkülönítéséhez. Rapaics Rajmund biológiai történeti könyvében a következőket emelte ki: „Gombocz kísérletei bebizonyították annak a feltevésnek tarthatatlanságát, amely a nyárat mint régi konzervatív növénynevezetséget szembe állította a fűzzel, amely fiatal és rendkívül változékony, hibridizációra alkalmas növénynevezetség.” [11]

A rövid áttekintés természetesen nem nélkülözheti a munkásságot méltatókra való hivatkozást. Sokkal többet tudhatunk meg azonban akkor, ha időt tudunk szakítani arra, hogy Gombocz Endre írásait olvassuk. A diákkori dolgozatok néhány felidézett mondata után – kedvcsináló sorokat – idézünk a Vizsgálatok hazai nyárfákon című tanulmányából:

„A fehér nyárfa, Alföldünknek ez az őseredeti jellegzetes fája mindjobban pusztul. A kultúra, mely kedvenc helyét, a homokos buckákat is lefoglalja szőlők, gyümölcsösök céljaira, lassanként kiszorítja. Minden tavasszal aggodó szívvel mentem első gyűjtő utamra, vajjon megint melyik régóta jólismert fám dől le a fejsze csapásai alatt? Vele pusztul a rezgő nyárfa és kettejük gyermeke, a szürke nyárfa is. Azt hiszem a tizenkettedik órában adom közre azokat a tanulmányokat, melyeket rajtuk az utóbbi 5 év alatt végeztem. Eredeti célom a szürke nyárfák kérdésének tisztázása volt csupán, de látva azt a nem is sejtett alakgazdagságot, mellyel a fehér nyárfa a homok vendégszeretét meghálálja, figyelmem fokozatosan kiterjedt rája, úgy hogy dolgozatom a növényi polymorphismus ismeretéhez is értékes adatokat fog szolgáltatni.

A gazdag alakkör egyik-másik tagját ma még meg lehetne menteni, ha dugványokkal elszaporítanók. Másként félok, hogy csak a dolgozatomhoz csatolt képek és a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárának átadott herbáriumi anyag fog az alföldi kipusztított nyárfafajok sokalakúságáról a későbbi nemzedéknek tanúskodni.

A *Populus alba* × *tremula* hibrid kérdése

Mikor 1908-ban megjelent dolgozatomban azt az állítást kockáztattam, hogy a *P. alba* és *P. tremula* között keverékfaj (hibrid) nincs, nem támaszkodhattam elegendő vizsgálati anyagra. Azóta azonban számos olyan alakkal találkoztam, melyek hitemben már régebben megingattak. A hazai fehér és rezgő nyárfák formakörének tanulmányozása mellett ezért éppen ennek a kérdésnek végleges tisztázását tűztem ki főcélul,

[10] Társulati ügyek. Növénytani Szakosztály ülése, 1901. február 13. 2. pont. Filarszky Nándor bemutató ismertetője. – Term. Tud. Közl. 33 (380): 254.

[11] RAPAICS R. (1953): A magyar biológia története. – MTA, Budapest. p. 269.

annál is inkább, minthogy az irodalmi adatok is jórészt ellentmondottak egymásnak.” [12]

A Gombocz Endre életét, munkásságát legátfogóbban felidéző Jávorka Sándor szerint, a fiatal tanár érdeklődése az első világháborút követően: „mindinkább a szívéhez legközelebb fekvő tárgykörhöz, a magyar botanika, a magyar flórákutatók történetéhez és annak bibliográfiájához fordult.”

Valóban igaz, hogy munkásságában a tudománytörténet-bibliográfia a legterjedelmesebb kutatási területnek mondható. Közleményeinek gazdag témaválasztását látva azonban bizton állíthatjuk, hogy Gombocz szíve sokat és szeretettel, őszinte érdeklődéssel tudott befogadni! A katonai szolgálat időszakának kivételével, csaknem mindig számtalan – főként persze biológiai, növénytani – elméleti, gyakorlati kérdéshez fordult figyelemmel.

A valóban központi szerepet betöltő, munkaigényes történeti múlt tanulságainak feltárása, a jelen terepi, módszertani megfigyelései, eljárásai, a jövő lehetőségei, újdonságai egyaránt „szívügyekké” váltak, védtek az egyoldalúságtól! Sokszínű egyéniségére, nyitottságára a diákvevőktől kezdve az ilyen munkástípus és metódika voltak jellemzőek. Úgy vélem, hogy az „áhitott” egyetemi katedra sem szorította volna őt egyoldalúságba.

Az első világháború végén – amikor már csaknem kész volt a magyar növénytani irodalom bibliográfiájának utolsó 25 évet felölelő anyaga – érdekes írása jelent meg a magvas növények megtermékenyítésére vonatkozó ismeretek fejlődéséről (múlt és jelen). Csak ámulhatunk azon a káprázatos témagazdagságon, aktualitás-érzékenységen, hatalmas munkabíráson, ami ezután következett. Érdemes átfutnunk az 1919-1921 közötti három esztendő, közel harminc közleményt tartalmazó irodalom-listáját. Van ebben „minden”. Tudománytörténet (Méliusz, Beythe András „Füves könyvének” bírálata, a magyar botanikai irodalom bibliográfiájának tervezete); rendszertan (egy *Crocus*-faj előfordulása Tolna megyében, a szérumdiagnosztika alkalmazása a rendszertanban); morfológia (a klorofillszemcsék nagysága, a nehézségi erőt felfogó szerv, vízszállító szervek, a virágok színe). Szerteágazó élettani tanulmányok (pl. a széndioxid- és a nitrogén-asszimiláció, a sejtosztódás időszakossága, a sejtmagvacskák szerepe, a fenyők levelének élettartama, a fluor szerepe a növényekben, a rádióaktivitás hatása a növényekre!). Említsünk meg két különlegességet is: „Az egyszettűek élősködői”, valamint a „Csigák szerepe a növények beporzásában”.

A kisebb terjedelmű közlemények többsége ezen időszakban és később is, a Természettudományi Közlönyben, illetve annak pótfüzeteiben jelent meg, de befogadó pl. a Magyar Nyelv c. folyóirat is.

E felvillanás után forduljunk a tudománytörténeti munkásság nagyobb terjedelmű műveihez, amelyek minden bizonnyal a legismertebbek, a leggyakrabban kerülnek kézbe. Az egy-egy természetkutatót bemutató – „Adatok az újabbkori magyar botanika történetéhez” – sorozatot, valamint a „Kitaibel és Schultes”; „A tellúr történetéhez” és a Linné munkásságával foglalkozó folyóirati közleményeket követően 1914-ben jelent meg az irányt jelölő: „A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története” című könyve, melyhez a bölcsészeti kar egyetemi dékánja, az egyetemi növénykert és növénytani intézet igazgatója írt előszót. [13] Valamennyi mondata dokumentumértékű; az utolsóira külön is felhívjuk az olvasó figyelmét!

- „Dr. Gombocz Endre, budapesti tanár a növénytanak ifjú korától híve és különösen a hazai növénytan történeti fejlődésének kutatója, 1912. év elején kéziratot nyújtott be a Nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter Úrhoz, amelyben a budapesti egyetem növénykertjének és növénytan tanszékének történetét írta meg...” – A kézirat megjelentetéséről az egyetem, Dr. Finánczy Ernő egyetemi tanár előterjesztése alapján hozott döntést: „Egyetemünknek érdeke elsősorban, hogy történetének minden része hitelesen felderítették és a hazai tudományunk fejlődésének viszontagságos, de ép ezért fölötté tanulságos útjai megvilágítottassanak.”

Az előszót író – Dr. Mágocsy-Dietz Sándor – a következő gondolatokkal bocsátja útjára e tanulságokban gazdag kis történeti munkát: „Legyen e művecske szintén annak bizonyossága, hogy csak képzett szakbeli tudás és kellő rátermettség, lelkes munka és önzetlen fáradozás virágoztathatja fel az intézményeket és hogy csak az ily tulajdonságokkal ékeskedő tanerő és tudós felelhet meg feladatának úgy az egyetemi intézet igazgatásában, mint az egyetemi tanszéken.” [13]

(Tudjuk, hogy a „felelhet meg”, nem jelentett Gombocz Endre számára megvalósulást!)

A dékán úr által kis történeti munkának nevezett könyv 200 oldalból 80 oldal a melléklet. A 200 oldal több mint egyharmada Kitaibel Pál tevékenységéhez kapcsolódik! A 22 évvel később megjelent Gombocz mű, a 636 oldalas magyar botanikatörténeti könyvben, a „Kitaibel és kora, munkatársai és kortársai” című fejezet 152 oldal. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy Gombocz tudománytörténeti írásaiban a magyar flórákutatók főszereplője Kitaibel Pál. E két könyvön felül további írásai is ezt „igazolják”. Éveken keresztül

[12] GOMBOCZ E. (1928): Vizsgálatok hazai nyárfákon. – Bot. Közlem. 25 (1-4): 2-18. + 58 tábla.

[13] GOMBOCZ E. (1914): A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története 1770-1866. Egy fejezet a magyar botanika történetéből – 6 arcképpel és 6 térképpel. – Budapesti Kir. Magy. Tud. Egyetem, Budapest

dolgozott például Kitaibel kézírásos, nehezen olvasható német nyelvű utinaplójának könyvvé formálásán, amely : „Diaria itinerum Pauli Kitaibeli” címmel jelent meg 2 kötetben – Gombocz halála után – Tasnádi-Kubacska András gondozásában. Lefordította és magyar nyelven – jegyzeteivel kiegészítve – megjelentette az utinapló egy-egy szakaszának feljegyzéseit (a Pietroszon; sopronmegyei-, mecseki és baranyai síksági, valamint tolnamegyei). Feldolgozta a Kitaibel gyűjtötte népies magyar növényneveket (1938). Ezek az írások feltárják előttünk Gombocz Endre elmélyült, következetes igazságkeresését, Kitaibel emberségét, szellemi nagyságát, sanyarú sorsát, a tudományos öröksége iránt érzett féltő megbecsülését, szeretetét. Jávorka Sándor ezen alapokra építve írta meg az 1957-ben megjelent Kitaibel életrajzot.

A közelebb hozás érdekében idézünk Gombocz Endre két tudománytörténeti művéből:

„Berlinből hazajövet 1798. október 24-én vezetni oltárhoz Sarlay Erzsébetet. Emelkedő hírneve, a botanikus kert körül kifejtett fáradhatatlan buzgalma bátorítják, a családalapítással járó gondok pedig kényszerítik, hogy jobb sorsot próbáljon biztosítani magának. Még mindig csak adjunktus volt évi 400 fl. fizetéssel. ... Sorsának javítására kéri egyetemi tanárrá és a botanikus kert igazgatójává való kineveztetését; a tudomány részére pedig néhány száz forint utazási segélyt.” [13 pp.: 53-54.]

„Halálának százados évfordulójakor elhangzott méltatásokban és az azóta megjelent megemlékezésekben bontakozik ki szellemének káprázatos sokoldalúsága a maga igazi valóságában, mely a legnagyobb magyar természettudósokkal állítja egy sorba. Géniuszának kései elismerése évtizedek mulasztását igyekszik helyrehozni, egy olyan korét, amely bűnös nemtörődomséggel tűrte, hogy a magyar flóra nagy kutatójának még a sírja is nyomtalanul eltűnjék annak a földnek a szinéről, melyért egész életén át dolgozott.” [14]

Gombocz Endre ezen könyve 1936-ban jelent meg és hét nagy témakört ölel fel: I. A magyar flóra; II. Növényismeret a XVI. századig; III. A Linné előtti idők; IV. Linné és kora (ezen belül Kitaibel és kora); V. A természetes rendszer kora (ennek ilyen fejezetei vannak: A Bánság kutatói. Erdély. Horvátország és a tengerpart); VI. Flórakutatás növényföldrajzi gondolatok és az új fajfogalom jegyében. VII. A florisztikai és történeti növényföldrajz kora). A könyvet 585 nevet tartalmazó névmutató zárja.

A kiemelkedő jelentőségű munkáról Jávorka Sándor, a már többször idézett „Gombocz Endre emlékezete” tanulmányában olyan remek, tömör értékelést ad, amelynél jobbat más aligha írhat, és amely önmagában elegendő érv a reprint kiadás megjelentetése mellett:

„Ezt a munkát Gombocz Endre élete főművének tekinthetjük, melyet megjelenésekor egyúttal az egész magyar botanikai irodalom egyik legjelentősebb, legsikerültebb alkotásának üdvözölhettünk. Az évtizedeken át gondosan összehordott adatokat Gombocz Endre ebben a munkájában olyan szerencsés kultúrtörténeti forrásmunkává forrasztotta össze, a magyar botanika történetét – amely nálunk jóformán a flóra kutatásában merül ki – olyan ügyes csoportosításban tárgyalja, mindenek felett pedig olyan eleven, lendületes, helyenként magávalragadó stílusban tárja az eseményeket, a szereplők jellemrajzát az olvasói elé, hogy munkáját szinte a ma divatos regényszerű életrajzok módjára élvezheti az olvasó is. Kétségen felül áll, hogy Gombocz Endre munkájával a világirodalomban is pártját ritkító tudomány- és kultúrtörténeti munkát nyertünk.”

Amennyire valós az igény a ma már alig hozzáférhető botanikatörténet újranyomására; olyannyira nem volt szerencsés ötlet a Gombocz Endre szerkesztésével 1934-ben megjelent „Természettudományi lexikon” reprint kiadása [15] Az abban szereplő fogalmak (pl. genetika, atomszerkezet, sejttan) több mint hetven évvel ezelőtti magyarázatai legfeljebb tudománytörténeti „érdekességek” lehetnek. Így aztán érthető, hogy a könyv iránt alig mutatkozott érdeklődés.

Gombocz Endre botanikatörténeti munkásságát – az élettörténeti bevezetőben már említett – bibliográfiai adatgyűjtés fogta össze. A két hatalmas, összesen 800 oldalt kitevő, hiányt pótló kötet közül először „A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1901-1925” jelent meg, az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ kiadásában. Ebben a kötetben 1350 szerzőnél jegyzett mintegy 4500 közlemény található! Előszavából idéztük a szerzőnek a mű keletkezési körülményeiről írt tájékoztatását. [in 4] Most az ugyanott olvasható felépítést adjuk közre, idézve a bevezetés utolsó mondatát, amely még 1919-ben hangzott el a Társulati ülésen: „A bibliográfia felöleli a: 1. Magyar, illetőleg a trianoni békekötésig számított magyarországi szerzőknek, valamennyi itthon és külföldön megjelent dolgozatát, bármely nyelven közöltettek is azok. 2. Külföldi szakembereknek magyarországi folyóiratokban megjelent cikkeiket. 3. Külföldi szerzőknek külföldi folyóiratokban megjelent dolgozatait, ha azok vonatkozásban állnak a magyar botanikával, elsősorban Magyar-, Horvát-, Szlavónország és Fiume flórájával. ... A cikkek kiválogatásában a szorosabban

[14] GOMBOCZ E. (1936): A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 92 képpel.

[15] GOMBOCZ E. (szerk., 1934): Természettudományi lexikon. Természettudományi fogalmak magyarázata A-tól Z-ig. Magyar Kir. Term. Tud. Társulat., Budapest – Utányomás: Merényi Könyvkiadó, Budapest, 1998.

vett tudományos botanikához tartottam magamat. ... Lehetőleg teljességre törekedtem a Magyarország növényföldrajza és flórája alfejezetben. Ide kerültek a hazai flóra kialakulását tárgyaló történeti növényföldrajzi dolgozatok is. ... A beosztás hibáit, a hiányokat a használat fogja megmutatni. ... Bízom abban, hogy ez a munkám szintén a jövőben oly beláthatatlan nagy és súlyos feladatra hivatott magyar kultúra szolgálatában fog állani."

Az 1578-1900 közötti időszakot felölelő kötet 1939-ben hagyta el a nyomdát. Előszavában Gombocz Endre – a kommunista önkényi börtönében megnyomorított és meghalt – Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Szily Kálmán államtitkárnak, továbbá Pasteiner Iván egyetemi könyvtári főigazgató úrnak, a Bibliográfiai Központ igazgatójának mond köszönetet, „akik a magyar növénytani bibliográfia ezen második részének megjelenését lehetővé tették.” [16].

A kötet 112 magyar, német, francia, szerb, horvát, szlovák és lengyel nyelvű kiadványban megjelent írást tartalmaz. Néhány érdekes lapcím: Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi Egylet – Siebenbürgische Quartalschrift – Trencsénmegyei Természettudományi Egylet Évkönyvei – Verhandlungen des Vereins für Naturkunde zu Presburg – Borászati füzetek – Nemzeti Társalkodó – Hasznos Mulatságok (a második szó is nagy kezdőbetűvel). Az 1608 szerző között az első magyar hivatkozás ugyancsak megérdemli a kiemelés: „Melius Juhász Péter: Herbarivm az Faknac, Fvveknec nevekről, természetekről és hasznairól, Magyar nyelvre és ez rendbe hozta az Doctoroc Könyveiből az Horhi Melius Péter. Nyomtatott Colosuárat Heltai Gáspárné Műhelylyébe, 1578. Esztendőben. 4, XIX 188 lev.” (Első kiadásának 400. évfordulójára a bukaresti Kriterion Könyvkiadó 1979-ben megjelentette.) Megemlíthjük még, hogy 1578 előtti, külhoni írásműre történő hivatkozás is akad a bibliográfiában. A szerzők közül a legtöbb közlemény Borbás Vince, Mágoosy-Dietz Sándor és Schilberszky Károly neve mellett szerepel, de találkozhatunk Charles Darwin, Kossuth Lajos és József főherceg egy-egy írásával is. Az Ökológia címszó alcímei: Vegyes tartalmú dolgozatok (pl. A gyümölcsök élénk színéről; Az élősdiség a természetben) – A sugárzások és a növény – Az elektromosság és a növény – Gubacsok. A Keresztelés, öröklés, fajkeletkezés címszóhoz 53 közlemény tartozik. (Ma néhány nap során jelenik meg ennyi!)

Gombocz Endre tudománytörténeti munkái között még egy vaskos kötetet – „A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története” című – 1941-ben kiadott könyvet kell megemlítenünk. Erről alább, a társulathoz fűződő kapcsolat áttekintésekor szólnunk.

Sajátos helyet foglal el Gombocz Endre könyveinek sorában a „Rendszeres Növénytan” két kötete, amelyet a „Tudományos gyűjtemény” elnevezésű könyvsorozat szerkesztőségének felkérésére írt. Célkitűzéséről – az 1925-ben megjelent első kötet bevezetőjében – az alábbiakat olvashatjuk: „Azt a hiányt akartam pótolni, mely e téren a növénytani irodalmunkban érezhető. Nagyobb, elsősorban az egyetemi oktatás céljait szolgáló rendszeres növénytanaink mellett szükségét láttam egy olyan kisebb lélegzetű műnek is, mely eredménnyel használható a polgári- és középiskolai tanárképzésben és amelyet a növényrendszertan iránt érdeklődő közönség is haszonnal forgat... Nagy súlyt helyeztem a növényrendszertani alapfogalmak, valamint a rendszertan módszereinek bemutatására. Az emberi és gyakorlati szempontból fontos növényeket különösebb figyelembe részesítettem.” [17] A kisméretű (12×17 cm) és kis terjedelmű (a kettő együtt 328 oldal), sok rajtot tartalmazó köteteket a pécsi Danubia Kiadó jelentette meg 1925-ben és 1927-ben. A szerző neve alatt a „főiskolai rendes” – valamint az „egyetemi magántanár” címek szerepelnek. A kötetek bemutatásával összefüggésben írta Jávoroka Sándor a következőket: „Gombocz Endre széles látókörű tudásával otthon volt a növénytudomány minden ágában, hivatott arra, hogy kitűnő előadó képességével mennél magasabb helyről, egyetemi katedráról hirdesse és terjessze a botanika tudományát. Az önértetes Gombocz Endrének joggal fájhatott a hirtelen fordulat, amellyel őt a budapesti egyetem általános növénytani tanszékének betöltésénél, a bölcsészeti kar jelölése ellenére ... mellőzték.” [4].

Gombocz Endre a rendszertani könyv első kötete megjelenésekor lett a Királyi Magyar Természettudományi Társulat első titkára. Hihetetlenül nagy lekötöttséget vállalt. Szinte soha nem hiányzott a „titkári hivatal” maga megszabta hivatali óráiról, ahol sokszáz levelet írt – köztük sokat kézzel – , fogadta a kérésekkel, javaslatokkal érkezőket, tárgyalta, eljárta a Társulat ügyeiben, érdekében, irányította a lapok, kiadványok szerkesztését, megjelenését. A Társulat ülésein mindig jelen volt, de nem hiányzott a Növénytani Szakosztály rendezvényeiről sem. Ilyen megterhelés ellenére sokat publikál, bár a Társulat Közlönyében megjelent írásainak többsége rövid terjedelmű, gyakran hírértékű tájékoztatás. Témagazdagsága

[16] GOMBOCZ E. (1939): A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1578-1900. – Országos Magyar Természettudományi Múzeum Növénytára.

[17] GOMBOCZ E. (1925): Rendszeres növénytan I. Baktériumok, nyálkagombák, moszatok. Tudományos gyűjtemény 14. – Danubia kiadás, Pécs. 166 pp.

változatlan. Az 1925-1929 közötti években néhány nagyobb tanulmánya is megjelent, így: Clusius életéről, nyárák keresztezési kísérletéről, a sejtosztódásról. A kisebb lélegzetűek sorából megemlíthetjük a széndioxid- és a nitrogénasszimilációról, a növények neméről, és ivari kromoszómáiról, a kaktuszok eredetéről, a hagymák mesterséges hajtásáról, a sárkányfák koráról, valamint az „egysejtűek hallhatatlanságáról” megjelent írásokat.

A Természettudományi Közlöny „Társulati Ügyek” rovatában folyamatosan megjelenő tájékoztatások jól visszatükrözik azt a stabil elveken kiépült szervezetet, amelyet a II. világháború után a „korszerűsítés”, illetve a múltat végkép eltörölni szándékozó proletárdiktatúra szétszabdalt, megszüntetett, majd álnok módon elődjének tekintett! Hiánya a tudományszervezés belterjességében, a tudományok népszerűsítésében, a könyv- és folyóiratkiadásban ugyancsak hiányzik! Sajnos lehetetlen, hogy a Társulati ügyek jegyzőkönyveit teljességgel bemutassuk, pedig azok szembetűnően igazolják az öntevékeny társulat szerveztségét, minden vonalon érvényesülő precizitását, igényességét, gazdag kapcsolatrendszerét, népszerűségét, valamint Gombocz Endre erősítő, fejlesztő, vezető tevékenységét. Úgy véljük azonban, hogy megcsonkítanánk az életmű felrajzolását, ha nem tennénk közzé első két éve titkári jelentésének több olyan részletét, amelyek emberi vonásainak gazdagságát is élénk varázsolhatják:

1. „Titkári jelentés. Dr. Gombocz Endrétől. – Tisztelt Közgyűlés! – Tizenkét esztendő kisdiák voltam, mikor a Természettudományi Közlöny először került kezeim közé. A véletlen úgy hozta magával, hogy az a füzet, melynek olvasásába gyermeki kíváncsisággal belemélyedtem, az éppen akkor örökre elköltözött nagy bujdosó, Kossuth Lajos emlékének szentelt szám volt. Azok a költői sorok, melyeket a 70 éves korában botanizálni kezdő turini remete a tengermelléki alpesek sziklafalain termő Saxifraga florulenta szkédájára írt, még ma is feledhetetlen emlékként élnek bennem. Az ő géniuszán keresztül szerettem meg akkor a növényeket, és jegyeztem el magamat a botanikával, melyhez hű maradtam mind a mai napig, s amelyben vigasztalást találtam életem sok nehéz órájában. Nyolc évvel később dobogó szívvel vittem egy párlapos korrektúrát, első szárnypróbálgatásom bizonyítékát a nyomdába. Az a nap, amelyen a kis cikk a Növénytani Közleményekben megjelent, és én naív örömmel gyönyörködhettem nyomdafestéket látott nevemben, életem egyik legboldogabb napja volt.... Éppen húsz esztendővel ezelőtt, ebben a teremben ért a szerencse, hogy ugyanakkor, mikor Társulatunk közgyűlése hazai tudományosságunk oszlopos tagját, Herman Ottót a Szily-éremmel tüntette ki, engem, a kezdőt a Bugát-díjjal jutalmazott. Az ősz tudósnak még ma is fülemben csengő buzdító szavai kétszeresen becsessé tették előttem a kitüntetést és emelték a nap jelentőségét, eltöltve hálával szívemet az iránt a Társulat iránt, mely már régóta fogalomként élt lelkemben. Talán szokatlanul hangzanak erről a helyről ezek a subjektív megnyilatkozások, de csak ezekkel tudom érzékelhetővé tenni azokat az érzelmeket, melyek eltöltöttek, mikor életemnek három, a Társulattal kapcsolatos emlékezés napjai után 1925. július 8-án a választmány és a közgyűlés bizalmából elfoglalhattam az első titkári széket. A szeretet és a ragaszkodás a Társulat iránt csak erősödött bennem, de erősödtek kételyeim, hogy hivatott vagyok-e a felelősségteljes titkári állásnak betöltésére: elegendők lesznek-e erőim és képességeim a vállalt feladat elvégzésére, mikor nagynevű és kiváló elődök egész sorának munkáját kell méltóképpen folytatnom. ... Mielőtt jelentésemnek érdemleges részébe belekezdenék, egy őszintén érzett lelki szükségnek engedek, mikor közvetlen elődömről, Gorka Sándorról emlékezek meg. ... Az elmúlt esztendő munkájának oroszlánrészét még ő végezte el. ... Ami az élő szervezetben a vér, az a Társulatunk életében a Természettudományi Közlöny...

És mos tagjainkhoz fordulok. Nekik köszönöm meg azt az érdeklődést, amit a Társulat ügyei iránt tanúsítottak, azt a támogatást, melyben részesítették, hiszen tagjaink buzgólkodásának köszönhető, hogy az elmúlt évben is 1410 új tag csatlakozott táborunkhoz.” (Elhangzott 1926. március 17-én) [18]

2. „Titkári jelentés. Dr. Gombocz Endre – Tisztelt Közgyűlés! Titkári jelentésemben igyekezni fogok, az elmúlt év eseményeinek egyszerű felsorolására szorítkozni, hogy Társulatunk tagjainak alkalma legyen hideg és megfontolt mérlegelés alapján ítéletet alkotni arról, vajjon észlelhető volt-e Társulatunk életében bizonyos fejlődés vagy ellenkezőleg, nem állott-e be tespedés, vagy éppen visszaesés. ... Társulatunk amellet, hogy mindig a tiszta természettudományi ismeretek terjesztését és népszerűsítését tűzte ki főcélul, tagjainak a gyakorlati kérdésekre irányuló érdeklődésével is mindig számot vetett (1920-ban 158; 1926-ban 446 ízben intéztek Társulatunk Titkárságához technikai és természettudományi kérdésekben felvilágosításokat kérő levelet). ... Örömmel jelenthetem, hogy Népszerű Természettudományi Estélyeink iránt is erősen fokozódik az érdeklődés. ... Nem mulaszthatom el, hogy a múlt év két nagy jelentőségű eseményéről is szót ne ejtsék, melyek ha közvetlenül nem is, de kihatásaikban Társulatunk fejlődésére is nagy fontosságúakká válhatnak:

[18] GOMBOCZ E. (1926): Titkári jelentés. Elhangzott a Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1926. március 17-én rendezett Közgyűlésén. - Term. Tud. Közl. 58 (827): 186-197.

Az egyik a Természettudományos Kongresszus, a másik pedig a tihanyi Biológiai Állomás alapkövetelményének ünnepe. Mindkettő nagy távlatokat nyitott meg a hazai természettudományosság fejlődési lehetősége előtt.” (Elhangzott 1927. március 23-án.) [19]

A Közlöny szerkesztési feladatai és az abban folyamatosan megjelenő közleményeinek írásával együtt Gombocz Endrének a Társulat keretében végzett szerkesztői, irodalmi munkássága az alábbi munkákban testesült meg:

- Hét szerkesztőbizottsági tag (köztük pl. Dudich Endre), valamint 24 szerző (pl. Soó Rezső) közreműködésével szerkesztett: „Természettudományi lexikon. Az utolsó évtizedek új természettudományi fogalmainak magyarázata” című, 1934-ben megjelentetett könyv, amelyről, annak reprint kiadásával kapcsolatban már szoltunk.

- A „Kincseskönyvek” szerkesztése. Első kötetének „Előszavában” Ilosvay Lajos, a Társulat elnöke (aki 1906-tól 1913-ig első titkár volt), a következőket emelte ki: „Mint hogy a mindennapi élet naponként egész sereg olyan esettel lepi meg az embert, amelyekben elégséges természettudományi és technikai ismeret nélkül eligazodni nem tud, természetes, hogy a Természettudományi Társulat tagjai roppant sok kérdéssel fordultak a Természettudományi Közlöny szerkesztőségéhez. A szerkesztőség a felvilágosítást és tanácsadást kérők szolgálatára vállalkozott a Természettudományi Társulat Kincseskönyv-e című munka szerkesztésével. Ebben 24 munkatársunk 50.000-nél több adatát foglalta össze Gombocz Endre első titkár. Nem hízelgek magamnak azzal, hogy benne mindenki minden elképzelhető kérdésre megtalálja a legjobb feleletet; azt sem gondolom, hogy a természettudományok fejlődésével jobb feleletek nem lesznek: de azt merem állítani, hogy a szerkesztőség a maga elé tűzött feladatot a lehető legjobb módon akarta megoldani.” [20].

Az első Kincseskönyv 1932-ben jutott el az olvasókhöz. Bevezetőjében Gombocz Endre azt hangsúlyozta, hogy: „A Kincseskönyv nem enciklopédia, nem lexikon és nem rendszeres kézikönyve az egyes elméleti és gyakorlati tudományágaknak. Egyes konkrét kérdésekre ad feleletet, bizonyos teendőkre ad útbaigazítást.” A bevezetésen kívül ő írta a IX. fejezetet, amelyben – Engler Adolf rendszere alapján – adott rövid áttekintést a növényvilág rendszertani csoportjairól, 10 oldalon. Néhány témakör a könyvből: „Az időjárás; Háztartás és fizika; Konyhakémia; A szobai növények gondozása.” A sikert igazolta az, hogy 1940-ben „Új Kincseskönyv” címen másodszor is kiadták. A második Kincseskönyv egy év múlva jelent meg: „Az otthon és gazdasága. Tanácsadó a családi ház építésének, felszerelésének, kert- és állatgazdaságának kérdéseire” címen. A szerkesztő Gombocz Endre az Előszóban – többek között – az alábbiakat írta: „... Az otthon és gazdasága kibővíti az előbbi kiadványunk kereteit. Az önálló saját családi otthon után vágyódót felvilágosítja, hogy milyen épületanyagok között válogathat, mire ügyeljen, hogy tervezett hajléka tartós, csinos és gazdaságos módon legyen építhető.” [21]

- A Társulat 100 éves fennállásának jubileumára öt „Gyűjteményes kötet” jelent meg 1939-ben és 1940-ben. Ezek a következők: A csillagos ég; A légkör; A Föld és a tenger; A kémia vívmányai – két részben. A rendkívül gazdag összeállítás koronáját: „A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története – 1841-1941” című, 467 oldalas könyv jelentette, amelyet a Választmány megbízásából, az első titkár Gombocz Endre írt, aki ekkor már a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Jávorka Sándor szerint: „Mélyebb és alkalmasabb, odaadóbb ember nem írhatta volna, mint ő.” [in 3] A vaskos kötet – egy képpel és ötvennégy arcképpel – a magyar kultúrtörténet egyik legjelentősebb dokumentuma, az alábbi fejezetekből áll: I. A megalapítástól a szabadságharcig. II. A szabadságharctól a Természettudományi Közlöny megindításáig. III. A Társulat újjászervezésétől az ötven éves jubileumig. IV. A szakosztályok megalapításától a trianoni békéig. V. Az utolsó húsz év története (benne pl. Természetvédelem). Mellékletek: Például Bugát Pál indítványa a Társulat létrehozására. Az első alapszabály. A Természettudományi Közlöny beköszöntője. Alapítványok dokumentumai. Feliratok. A Társulat és Szakosztályainak tisztikara, választmányi tagjai. A Társulat kiadványainak jegyzéke 1841-től 1940. december 31-ig. (!) – A kötetben száz neves természetkutató (pl. Kubinyi Ágoston, Schuster János, Szily Kálmán, Jurányi Lajos, Herman Ottó, Hőgyes Endre, Jávorka Sándor és Zemplén Győző) rövidebb-hosszabb életleírása, valamint ötvennégy kitűnő minőségű arcképi fotó is található. Többségük festmény alapján

[19] GOMBOCZ E. (1926): Titkári jelentés. Elhangzott 1927. március 23-án a Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közgyűlésén. – Term. Tud. Közl. 59 (4): 224-243.

[20] ILOSVAY L.: Előszó. In: GOMBOCZ E. (szerk., 1932): Kincseskönyv – gyakorlati tanácsadó a mindennapi élet természettudományi és technikai kérdéseire otthon és a ház körül. – Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.

[21] GOMBOCZ E. (szerk., 1933): Az otthon és gazdasága. – Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.

készült, ma nehezen elérhető dokumentum.

A küzdelmekben, sikerekben és nehézségekben gazdag múlt feldolgozását Gombocz Endre körültekintő válogatása, tiszta stílusa és precizitása jellemzi, amely persze elképzelhetetlen lett volna az elődök igényessége és a Társulat működéséhez szükséges tárgyi, személyi feltételek nélkül. Idézzük fel a Végző néhány gondolatát: „Most, hogy leteszem a tollat és befejezem Társulatunk száz esztendő történetének vázolatát, elfog a kétség, méltó képet tudtam-e nyújtani? ... Valaha a Társulat hazánkban az egyetlen természettudományos központ volt, amely a legbüszkébb épen arra a szélesebbkörű érdeklődésre lehet, mely napjainkban a természettudományok iránt mindenütt megnyilvánul.” [22]

Az életről ismert, hogy Gombocz Endre 1930-tól az 1942-ben történő nyugdíjazásáig a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytarában dolgozott. A nyugalmas munkahely – a Társulatban végzett sokágú tevékenység mellett – kitűnő lehetőséget adott számára a külföldi szakirodalom folyamatos tanulmányozására. (Itt jegyezzük meg, hogy az általa felgyorsuló fejlesztéssel létrehozott könyvtárat az egyéb vagyontárgyakkal együtt a proletárdiktatúra „szocializálta”, illetve az „utódszervezet” tulajdonába adta, amellyel az „újjaéledt” MTT alig törődött!) A külföldi dokumentáció újdonságai épültek be Gombocz sok-sok híradásszerű rövidebb közleményeibe, amelyek a Természettudományi Közlönyben – főként a Pótfüzetekben – jelentek meg. Ezen felül számtalan önálló megfigyelés leírásával gazdagította a Közönyt olvasóit. A Növénytár, a herbáriumi gyűjtemények csendje biztosította számára a tudománytörténeti kutatásainak – ezen belül a kitaibeli örökség közkinccsé tételének – folytatására.

Az 1930-as években, a magyar tudomány számára kiemelkedő értéket jelentő, három Gombocz Endre mű jelenik meg. 1936-ban, a már részletesen bemutatott: „A magyar botanika története” és „A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1901-1925”; majd 1937-ben az utóbbinak az 1578-1900 közötti időszakot felölelő második kötete. Utóbbi a Természettudományi Múzeum Növénytára adta ki. Annak ellenére, hogy e művekről a tudomány művelői már évekkel korábban értesülhettek, megjelenésük mégis tovább erősítette a Társulatban, a közéletben eddig is élvezett tekintélyét, és hozzájárultak az akadémiai tagság elnyeréséhez.

Kiemelést érdemel ezen évtizedből az általa irányított Társulatnak a természetvédelmi kérdései, feladatai iránti megnövekedett érdeklődése. Gombocz Endre a Természettudományi Közlönyben: „Az első hatóságilag védett növény hazánkban” c. (1936) tanulmányában ad határozott állásfoglalást. Ugyanebben az évben a Társulat Közgyűlésén elhangzott titkári jelentésében részletes javaslatot tett: „természeti ritkaságaink védelmi szükségessége és sürgőssége érdekében.” Javaslatából megemlítjük a „balatonkörnyéki bazalt- és gejzirkúpokat, a tihanyi félszigetet, a Fertő tavat, a Kisbalatont és a bükkhegységi barlangokat.” Az 1940-ben elmondott titkári jelentésében a következő tájékoztatást adta a Közgyűlés hallgatóságának: „Nagyjelentőségű feladat hárult Választmányunkra, mikor kézbe vette az Országos Természetvédelmi Tanács felszólítását, hogy a megvédésre érdemes természeti emlékek, kipusztulás veszélyével fenyegető ritka állat- és növényfajok jegyzékét állítsa össze és a Tanácshoz terjessze fel. ... A kívánt jegyzék együtt van. Őszinte óhajunk, hogy nyugodt, békés idők tegyék lehetővé az OTT kitűzött céljainak megvalósítását, melyekért Társulatunk is évtizedeken át küzdött” [23] – A „nyugodt, békés idők” helyett azonban emberre és természetre egyaránt annak ellenkezője jött el.

Mielőtt a Kitaibel életművével kapcsolatos új közleményeit bemutatjuk, „A magyar flóra kevésbé ismert kutatói” című, 1934-ben, a Természettudományi Közlönyben megjelent írására hívjuk fel a figyelmet. Tanulmányának lényegét az alábbiak jelentik: „...A XVII. században azon a keskeny nyugati és északi sávon, amely a török megszálláson kívül esett Sopronban, Pozsonyban, a felvidéki városokban akadt orvosok, orvos botanikusok, kik tovább ápolták a Clusius-tól oly fényes eredménnyel megvetett alapjait a hazai botanikai kutatásoknak. ... Értekezéseik többnyire nehezen hozzáférhető külföldi folyóiratokban jelentek meg, melyeknek jórészt csak címeit ismertük. Mikor ezek a folyóiratok végre a szemem elé kerültek, láttam, hogy íróik többet tettek, mint eddig hittük, érdekesebb adatokat szolgáltatottak, mint azt értekezéseik címéből sejteni lehetett”. [24] Az általa bemutatottak: A pozsonyi Rayger Károly (1641-1707); a lőcsei Spillenberger Dávid; a soproni származású, délvidéken kutató Kramer János György; a soproni Deccard Kristóf János és a késmárki Buchholtz György vendégeként hazánkban járt német Brückmann F. Ernest (1697-1753), aki főként az Északi-Kárpátokban botanizált, és „nem győzte dicsérni a magyarok vendégszeretét”.

[22] GOMBOCZ E. (1941): A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841-1941. Kiadta a Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.

[23] GOMBOCZ E. (1940): Titkári jelentés. Elhangzott a Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1940. március 7-én tartott Közgyűlésén. – Term. Tud. Közl. 72. (1105). pp.: 116-119.

[24] GOMBOCZ E. (1934): A magyar flóra kevésbé ismert kutatói.- Term. Tud. Közl. 66. (Pótfüzet 194-195.) pp.: 66-75.

Életének utolsó másfél évtizedében egyre gyakrabban vette kézbe Kitaibel kézírásos utinaplóját. A ceruzával írt, nehezen kibetűzhető német mondatok (nem ritkán 15-20 sorosak!), a herbáriumi lapok segítségével meglehetősen fáradszó munkával váltak élökké, örömforrássá. Az első általa elkészített – nyomtatásban megjelent – fordítása: Kitaibel és Waldstein 1796-os máramarosi kutatóútjával ismertette meg a Közlöny olvasóit. A fordítás bevezető gondolatait az alábbi mondattal zárta: „Bár az egész napló megérdemelné a közzétételt, hiszen hasonló természetű írásművet Kitaibel tollából nem ismerünk, csak a Pietrosz megmászására, az útjukban tett megfigyelésekre vonatkozó részt közlöm”. [25]

A következő napló-részlet közlésével Gombocz szülővárosába tért haza: A „Kitaibel Pál sopronmegyei útja” című írása a Soproni Szemlében (melynek szerkesztőbizottsági tagja volt) jelent meg 1937-ben. Az 1806-os „legszerencsétlenebb utazás” hat napjának német nyelvű feljegyzéseit tette olvashatóvá, látta el kiegészítő megjegyzésekkel, és mutatta be Kitaibel Pált a Soproni Szemle olvasóinak. (A „szerencsétlenség” oka az volt, hogy a természetkutató tifuszos fertőzéssel érkezett testvérehez, Kitaibel György plébánoshoz, ahol aztán csaknem három hónapig „volt tétlenségre kárhozhatóva”). A rövid bemutatás alább idézett mondatai Gombocz célkitűzéseit jelenthették: „Kitaibel alakja az időbeli távolsággal, amely bennünket elválaszt, csak egyre nő. Műveinek, hátrahagyott írásainak tanulmányozása mindig újabb és újabb részleteket derít fel abból az átfogó munkásságból, amelynek figyelmét semmi – ami a nagy természethez tartozik – el nem kerülte. Egyéniségét legjellemzőbben utinaplói tükrözik vissza. Ezek a kis oktáv, legnagyobbbrészt ceruzával írott, olykor végtelenül nehezen olvasható füzetek kimeríthetetlen kincseshányai a megfigyeléseknek” [26].

A „sopronmegyei út” feljegyzéseinek magyar nyelvre történő fordításával máig adósak vagyunk, pedig a feladat már könnyebb, hiszen nem kell kézírást böngészni. Az 1939-1941 közötti években Gombocz lefordította és megjelentette Kitaibel 1803-as „Beregii” (Iter Beregiense – Botanikai Közlemények. 1939. pp.: 278-296.); majd – Horvát A. Olivér szerzetes tanár, botanikus közreműködésével – az 1799. évi mecseki, baranyai és tolnamegyei utak naplófeljegyzéseit. (Utóbbiak a pécsi ciszterci gimnázium évkönyveiben és egy Tolna megyei kiadványban jelentek meg). Az útinapló tanulmányozásának eredménye volt a „Kitaibel magyar növénynevei” című írása. (Botanikai Közlemények 1938. pp. 278-283.)

Zimmermann Ágoston a Királyi Magyar Természettudományi Társulat elnöke, az 1943 március 24.-én tartott Közgyűlésen „kulturapusztító világháborúról” beszélt, amelyben a Társulat: „a vitéz honvédeink külső frontjához méltóan igyekszik itt a belső fronton küzdeni, legjobb tudásunk szerint a szilárdságot megőrizni és fennakadás nélkül továbbhaladni, hűséggel a hagyományokhoz”. [27]

A Természettudományi Közlöny 1943. és 1944. évi számaiban folyamatosan megjelenő „Társulati ügyek” híreit olvasva azt érzékelhetjük, hogy a Gomboczék által irányított Társulat élete a vérzivataros időszakban is meghatóan „fennakadás nélkülinek” tűnik. A „megtárgyalt ügyek” néhány példájának bemutatása mindenképpen ezt „igazolja”:

- Az első titkár jelenti, hogy a Borsod-Miskolci tagcsoport elnöke benyújtotta éves munkatervét, amely a színvonalas működést biztosítja.
- Az első titkár bemutatja Moesz Gusztáv: Budapest és környéke gombái című kiadványunkat.
- Az első titkár jelentette, hogy megérkezett a miniszteri engedély Tschermak von Seysenegg bécsi egyetemi tanár, előadásra való meghívásához.
- Az első titkár felhívta a Társulat figyelmét a Hallei Nova Acta Leopoldiana tavalyi évfolyamában megjelent közleményre, amelyben Borza Sándor román tanár Kitaibel Pál magyarságát vonta kétségbe. A Választmány felkérte az első titkárt, hogy a hallei természettudományi akadémiához kellő tájékoztató iratot intézzen.
- Az éppen 25 esztendeje felállított műköből készült Kitaibel Pál szobron a nagyvárosi levegő kárt tett. ... A Társulat Réthly Antal kezdeményezésére bizottságot hozott létre Kitaibel emlékének közterületen való maradandó megörökítésére. Az első titkár jelentette, hogy a gyűjtés eredményes volt és a kapott támogatások birtokában az emlékmű megvalósulása biztosítottnak tekinthető.
- Az első titkár jelenti, hogy a székesfőváros polgármestere Andrassy Kurta János művésznek megbízást adott a Kitaibel Pál emlékmű elkészítésére és elfogadta a bizottság javaslatát a felirat szövegére. ... Ezen a napon – 1943. október 20-án – 109 új tag felvételéről döntöttek.”

Gombocz és Kitaibel. Elválaszthatatlanul összekapcsolódó nevek! Az elsőtétítés, a naponként ismétlődő légiriadók, bombázások, a német megszállás időszakában, amikor megjelentek a „felszabadulás” elől

[25] GOMBOCZ E. (1935): Kitaibel a Pietroszon. – Term. Tud. Közl. **67** (Pótfüzet 200): 125-128.

[26] GOMBOCZ E. (1937): Kitaibel Pál sopronmegyei útja. – Soproni Szemle **1** (2): 111-119.

[27] ZIMMERMANN Á. (1943): Elnöki beszámoló. Elhangzott a Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közgyűlésén 1943. március 24-én. A Term. Tud. Közl. különlenyomata. 1943.

menekülők – Gombocz Endre elkészült Kitaibel hét legjelentősebb útja kézírásos naplójának legépelésével, amely a magyarázó jegyzetekkel együtt alapfeltétele volt a könyvvé formálásnak. A könyvet azonban már nem láthatta. „Az utódok kegyelele és jól felfogott érdeke működött közre abban, hogy a jelen idők megpróbáltatásai ellenére (egy lerombolt fővárosban!) is a Magyar Természettudományi Múzeum két vaskos kötetben, összesen 1083 oldalon, meg tudta jelentetni ezt a posztumusz munkát *Diaria itinerum Pauli Kitaibelii* címen a *Leben und Briefe Ungarische Naturforscher* sorozatban”. A kötetek jórészt Tasnádi Kubacska Andrásnak, a Természettudományi Múzeum akkori főigazgatójának köszönhetően, 1945-ben és 1946-ban jelenhettek meg, az akkor nem is létező „könyvpiac”. Nem kis csoda ez, amikor magán és közületi könyvtárak semmisültek meg, amikor értékes könyveket cseréltek élelmiszerért!

Minden valószínűség szerint – soha nem bizonyítható – igaza volt Jávorka Sándornak abban, hogy a bombák kioltotta élet: „...a sorsokat kiegyenlítő, vigasztaló rendelkezése a gondviselésnek azért is, mert Gombocz Endre egyénisége a nemzet tragédiáját követő súlyos idők, a Magyar Természettudományi Társulat életében beállott hirtelen törést aligha bírta volna elviselni” [in 3] Elég csak arra gondolnunk, hogy néhány év múlva kézbe kellett volna vennie annak az általa a Társulatban is lelkesen támogatott Rapaics Rajmundnak „A Magyar Biológia Története” című könyvét, aki az alábbi mondatot leírta: „...Amikor végre 1945-ben a felszabadulás elérkezett és a magyar biológia újjászervezése a dialektikus materializmus elvei alapján megindult, haladó hagyományokhoz lehetett kapcsolni a magyar biológia felépítését a szocialista Magyarországon is, miként a Szovjetunióban tették, Engels, Micsurin, Pavlov, Oparin és Lepasinszkaja tanításának nyomán” [28].

Valóban jó, hogy ezt az újjászervezést nem kellett megérnie. Bizunk abban, hogy a Kitaibelia tisztelt olvasói ismereteik, illetve a felrajzolt munkásság alapján el tudják dönteni, hogy méltó helyen van-e ma tudományos életünkben, természetkultúránkban Gombocz Endre emléke?!

Summary

Emlékezés Gombocz Endrére (1882-1945)

P. ANDRÁSSY

Gombocz Endre a legnagyobb magyar botanikai tudománytörténész 1882-ben született Sopronban. Elemi és középiskoláit is ott végezte. Már középiskolás korában kutatja szülőföldjének, Sopron környékének flóráját. A budapesti tudományegyetemen 1905-ben szerzett természetrajz-vegytan szakos tanári diplomát. 1908-ban doktorált a *Populus* genus monográfiája c. dolgozatával. Az első világháborúban 1914-17 között tartalékos tisztként szolgált, ezekben állította össze a magyar növénytan irodalom bibliográfiáját, mely két kötetben (1901–1925; 1578–1900) jelent meg 1936-ban ill. 1939-ben.

1925-től haláláig, 20 éven keresztül a Királyi Magyar Természettudományi Társulat titkára, és a Társulat „Természettudományi Közlöny” c. lapjának szerkesztője. 1939-től tagja a Magyar Tudományos Akadémiának.

Fontosabb történeti munkái: megírta a Természettudományi Társulat 1841 és 1941 közötti történetét, és a magyar botanika történetét, közreadta Kitaibel Pál német nyelvű kézíratos útinaplóit és feldolgozta az általa gyűjtött népi növényneveket.

Budapest ostroma során, 1945-ben hunyt el.

Gombocz Endre lányának (Gyórfy Istvánné, született Gombocz Ilonának) megemlékezése édesapjáról:

„Édesapám szívesen mesélt boldog gyerekkoráról, a soproni Lővérekben töltött szép, szabad nyarakról, diákkoráról és mindazokról az évekről, amikre én nem emlékezhettem.

Az érettségi után őt is mint a bátyját felvették az Eötvös kollégiumba és pesti diák lett. Fiaik után nagyszüleim is felköltöztek Pestre. Édesapám szüleinél lakott, így anyagi helyzete megengedte, hogy egyik szenvedélyének az utazásnak hódolhasson. Nyaranta hosszú utazásokat tett, bejárta Európa számos országát, mint kortársai közül sokan nagyon jól ismerte és szerette Párizst. Volt Spanyolországban, Észak-Afrikában. Sokat és nagy szakértelemmel fotografált.

1913-ban nősült, nagyon boldog házasságban éltek, a család volt számára a legfontosabb.

1914 és 1918 között sokat katonáskodott. A frontszolgálat alól, szívpanaszai miatt felmentették, az Osztrák-Magyar Monarchia északkeleti részén, főleg Csernoviczban volt állomásfőnök. 1914-től 1945-ig az Attila utca és a Roham utca sarkán lévő bérházban, eleinte egy kisebb, majd az első emeleti szép, négyszobás lakásban laktunk.

Nagy törést okozott életében, hogy nem lehetett egyetemi tanár. Az 1920-as évek elején megüresedett a

[28] RAPAICS R. (1953): A magyar biológia története. – MTA, Budapest. p. 304.

budapesti egyetem botanikai tanszéke, amit megpályázott és első és második helyen őt jelölték, biztosnak tűnt a megválasztása. Valaki azonban megvádolta és feljelentette, hogy az 1919-es kommünben aktívan részt vett. A vád teljesen alaptalan volt, később polgári perben teljes elégtételt kapott, de ez olyan súlyos bűn volt akkoriban, hogy helyette Tuzson János lett a professzor. Ezután hamarosan a Nemzeti Múzeum Növénytárában kapott állást és lett a Természettudományi Társulat főtitkára.

Napjai szinte óraszerű pontossággal teltek hétfő reggeltől szombat estig. Reggel 9-kor indult az Akadémiára, ahol akkor a Növénytár el volt helyezve.

2-kor az asztalon volt a leves. Ebéd után egy úrat pihent, majd átvillamosozott a Múzeum körútra, a Múzeum kávéházba, onnan kérézés, újságolvasás, beszélgetés után besétált az Esterházy utcában lévő Társulatba. Este 9-kor ért haza, akkor vacsoráztunk.

Társaságba keveset jártak, de nagy opera-kedvelő, főleg Wagner-rajongó volt. Fiatalabb korában sokat jártak operába, nemcsak Pesten, de Bécsben, Berlinben, Párizsban is. Szeretett zongorázni, jó hallása, kellemes hangja volt és nagyon fájlalta, hogy gyerekkorában nem tanulhatott komolyabban zongorázni. Nagyon szeretett kártyázni, tarokk, később bridge, amit eleinte lenézett, de azután a fiatalabbak unszolására könnyen megtanult. A nyaralások alatt az esti családi lórumozások fő szórakozásunk volt. A családi nyaralás nagyon fontos volt számára. Szinte anyagi erején felül, minden évben nagy villát, kerttel béreltünk, évekig Révfülöpon, majd 1932-37-ig Sopronban, a Felsőlővér út 40-ben lévő házat, nagy szelídgesztenyével, ami felnyúlt az erdőig. Nagyon szerettünk itt nyaralni. Édesapám szenvedélyes kiránduló volt, télen-nyáron kisebb-nagyobb gyalogtúrákat tettünk.

Nagybátyám hirtelen halála mélyen lesúlytotta, igazán már sohasem heverte ki a hiányát. Némileg kárpótolta őt a sxentendrei ház és a saját kert. 1937-ben vették és attól kezdve minden szabad idejüket itt töltötték. Az elhanyagolt telekből nagy élvezettel varázsolty gyönyörű virágos kertet, veteményest, gyümölcsöst. ”

Gombocz Endre szakirodalmi munkássága

„Az a közismert mondás, hogy ilyen természetű munka abszolút teljességgel nem dicsekedhet, innen sem hiányozhatik”. Gombocz Endre írta e mondatot: „A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1901-1925” című könyve előszavában. Igazságára nehéz rációzni. Munkássága ezen időszakának bemutatásában mégis nyugodt lelkiismerettel építettünk bibliográfiájára, valamint Andorkó Kálmán névjegyzékére [29] Az összeállításban minden bizonnyal előfordulnak hiányok, pontatlanságok, ezért valamennyi észrevételt köszönettel fogadunk.

A Királyi Magyar Természettudományi Társulat – Társulati ügyek címszó alatt – elsőtítkári jelentéseket válogatással, ugyanakkor a Természettudományi Közönlönyben és Pótfüzeteiben (Pótf.) közölt rövid híreket, híradásokat is hiánytalanul közöljük. A folyóiratok nevének rövidítésében – kevés kivétellel – Gombocz Endre gyakorlatát követtük.

GOMBOCZ E. (1901): Sopron flórája – A Társulat Növénytani Szakosztálya ülésén Filarszky Nándor mutatta be és ismertette Gombocz Endre dolgozatát és a hozzá tartozó herbáriumot – Term. Tud. Közl. **33** (380): 254.

GOMBOCZ E. (1902): Sopron környékének edényes flórája. – Növ. Közlem. **1**: 33-37.

GOMBOCZ E. (1903): Az első magyar növényenumeráció Deccardtól. – Növ. Közlem. **2** (1-4): 162-168.

GOMBOCZ E. (1905): Sopron vármegye növényföldrajza és flórája. – Növ. Közlem. **4** (1-4): 39-40.

GOMBOCZ E. (1906): Sopron vármegye

növényföldrajza és flórája. – Math. Term. Tud. Közl. **28**: 401-579.

GOMBOCZ E. (1908): A Populus nem monográfiája. – Math. Term. Tud. Közl. **30** (1): 1-238.

GOMBOCZ E. (1908): A Populus fajok rokonsági viszonyai, tekintettel a fosszilfajokra. – Növ. Közlem. **7**(33): 8.

GOMBOCZ E. (1909): Tuniszi növények. – Bot. Közlem. **8**: 57.

GOMBOCZ E. (1909): Az algeri botanikus kert. – Bot. Közlem. **8**: 58.

GOMBOCZ E. (1909): Növényanatómiai terminológiánk fejlődése. – Bot. Közlem. **8**: 324.

GOMBOCZ E. (1910): Graumann Sándor: Magyar

[29] ANDORKÓ K. (1929): Névjegyzék és tárgymutató a Kir. Magy. Természettudományi Társulat folyóiratához 1905-től 1929-ig. – Kiadja a Kir. Magy. Természettudományi Társulat, Budapest, 618 pp.

- növénynevek szótára. – Bot. Közlem. **9**: 132. – M. Nyelv **6**: 235.
- GOMBOCZ E. (1910): Kék. – M. Nyelv **6**: 228.
- GOMBOCZ E. (1910): Adatok az újabbbkori magyar botanika történetéhez. I. közlemény. Brassai S. (Szakosztályi ügyek) – Bot. Közlem. **9**: 303.
- GOMBOCZ E. (1910): Adatok az újabbbkori magyar botanika történetéhez. I. Brassai Sámuel II. Gelsei Bíró Farkas. III. Bothár Dániel. – Budapesti Veres Pálné leányisk. ért. 1910/1911. tanév pp.: 3-28.
- GOMBOCZ E. (1911): Pótlék a *Populus* genus monográfiájához. – Bot. Közlem **10** (1-2): 23-26.
- GOMBOCZ E. (1911): Adatok az újabbbkori magyar botanika történetéhez II. közlemény (Szakosztályi ügyek). – Bot. Közlem. **10**: 53.
- GOMBOCZ E. (1911): A „Magyar Fűvészkönyv” történetéhez. – Bot. Közlem. **10**: 185-186.
- GOMBOCZ E. (1912): A pesti egyetemi botanikus kert és tanszék története (Szakosztályi ügyek). – Bot. Közlem. **11**: 42.
- GOMBOCZ E. (1912): History of Botany 1860-1900. – Bot. Közlem. **11**: 164.
- GOMBOCZ E. (1913): Kitaibel és Schultes (Szakosztályi ügyek). – Bot. Közlem. **12**: 252.
- GOMBOCZ E. (1913): A „Plantae Rariores története” (Szakosztályi ügyek). – Bot. Közlem. **12**: 252.
- GOMBOCZ E. (1913): A tellur történetéhez. – Term. Tud. Közl. **45** (578): 440-442.
- GOMBOCZ E. (1914): A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története. Egy fejezet a magyar botanika történetéből. – Budapesti kir. magy. tud. egyetem. 200 pp.
- GOMBOCZ E. (1914): Adatok az újabbbkori magyar botanika történetéhez. II. közlemény. 1. Márkus Sándor. 2. Schönbauer Vince. – Bot. Közlem. **13**: 66-68.
- GOMBOCZ E. (1914): Linné és a magyar botanika. Bot. Közlem. **13**: 115.
- GOMBOCZ E. (1914): A „Hajka ártalmáról 1826.” című értekezésről. – Bot. Közlem. **13**: 81.
- GOMBOCZ E. (1914): Linné és a magyar botanika (Botanikai történeti tanulmány.) – Budapesti Veres Pálné leányisk. ért. 1913/1914. tanév pp.: 3-24.
- GOMBOCZ E. (1914): Az árvalányhaj mint betegségghordozó. – Bot. Közlem. **13**: 107-108.
- GOMBOCZ E. (1914): A magyar botanika szótárából. – M. Nyelv. **10**: 15-24.
- GOMBOCZ E. (1914): Artifiola. – M. Nyelv. **10**: 237.
- GOMBOCZ E. (1918): A magvas növények megtermékenyítésére vonatkozó ismereteink fejlődése. – Term. Tud. Közl. **50** (Pótf. 131-132): 105-133.
- GOMBOCZ E. (1919): A növényeknek nehézségerőt felfogó szerve. – Term. Tud. Közl. **51** (713-714): 47.
- GOMBOCZ E. (1919): A növények sejtosztódásának időszakossága. – Term. Tud. Közl. **51** (713-714): 47.
- GOMBOCZ E. (1919): A zöldbab tápláló értéke. – Term. Tud. Közl. **51** (713-714): 47-48.
- GOMBOCZ E. (1919): Meddig élnek a fenyők levelei? – Term. Tud. Közl. **51** (716-717): 109.
- GOMBOCZ E. (1919): A fluór a növényekben. – Term. Tud. Közl. **51** (716-717): 109-110.
- GOMBOCZ E. (1919): A szérumdiagnosztika alkalmazása a növényrendszertanban. – Term. Tud. Közl. **51** (719): 163-167.
- GOMBOCZ E. (1919): A széndioxid asszimilációja. – Term. Tud. Közl. **51** (Pótf. 133-136): 38-40.
- GOMBOCZ E. (1919): A növények vízszállító szervei. – Term. Tud. Közl. **51** (Pótf. 133-136): 47.
- GOMBOCZ E. (1919): A szélbeporzás sajátosság esete. – Term. Tud. Közl. **51** (Pótf. 133-136): 56-57.
- GOMBOCZ E. (1919): Mélius és Beythe András. – M. Nyelv. **15**: 28-30.
- GOMBOCZ E. (1920): Beythe András „Füves könyv” kritikája. – Bot. Közlem. (1919) **18**: 29-34.
- GOMBOCZ E. (1920): A magyar botanikai irodalom bibliográfiájának tervezete. – Bot. Közlem. (1919) **18**: 44-45.
- GOMBOCZ E. (1920): A *Crocus variegatus* Hoppe tolnamegyei előfordulásáról. – M. Bot. Lapok **19**: 47-48.
- GOMBOCZ E. (1920): A levelek sárgulása. – Term. Tud. Közl. **52** (731-734): 49-50.
- GOMBOCZ E. (1920): Újabb ismereteink a növények asszimilációjáról. – Term. Tud. Közl. **52** (773-774): 91-97.
- GOMBOCZ E. (1920): A "kompassz növények". – Term. Tud. Közl. **52** (743-746): 246-247.
- GOMBOCZ E. (1920): A klorofillszemcsék nagysága. – Term. Tud. Közl. **52** (Pótf. 137-140): 55.
- GOMBOCZ E. (1920): A sejtmagvacskák szerepe. – Term. Tud. Közl. **52** (Pótf. 137-140.): 55-56.
- GOMBOCZ E. (1921): Az egysejtűek élősködői. – Term. Tud. Közl. **53** (755-758): 45.
- GOMBOCZ E. (1921): Magvak ellenállása a nagy hideg ellen. – Term. Tud. Közl. **53** (755-758): 46.
- GOMBOCZ E. (1921): A havasi növények védekezése a hideg ellen. – Term. Tud. Közl. **53** (755-758): 46-47.
- GOMBOCZ E. (1921): A nitrogén asszimilációja. – Term. Tud. Közl. **53** (755-758): 47.
- GOMBOCZ E. (1921): A rádióaktivitás hatása a növényekre. – Term. Tud. Közl. **53** (755-758): 48.
- GOMBOCZ E. (1921): A virágok színe. – Term. Tud. Közl. **53** (759-762): 76-82.
- GOMBOCZ E. (1921): A gyökerek megzöldülése. – Term. Tud. Közl. **53** (759-762): 111.
- GOMBOCZ E. (1921): Csigák szerepe a növények megporzásában. – Term. Tud. Közl. **53** (759-762):

- 111.
- GOMBOCZ E. (1921): A geológiai korszakok éghajlata és az évgyűrűk. – Term. Tud. Közl. **53** (763-764): 294-295.
- GOMBOCZ E. (1921): Asszimilál-e a madárfészekbikak (Neottia)? – Term. Tud. Közl. **53** (Pótf. 141-144): 71-72.
- GOMBOCZ E. (1921): Linne und die ungarische Botanik. – Svenska Linné Sällskapets Årsskrift. **1921** (4). 24-32.
- GOMBOCZ E. (1921): Adatok az újabkori magyar botanika történetéhez. III. közlemény. Nagyajtai Cserey Farkas. – Bot. Közlem. (1920–1921) **19**: 2-6.
- GOMBOCZ E. (1922): Miért savanyú a főtt gyümölcs? – Term. Tud. Közl. **54** (779-782): 51.
- GOMBOCZ E. (1922): A Syringa Josikae történetéhez. – Bot. Közlem. **20**: 156.
- GOMBOCZ E. (1922): Bibliographia Linneana hungarica. Zusammengestellt von – herausgegeben von Felix Brik. – Svenska Linné Sällskapets Årsk. **1922** (5): 90-96.
- GOMBOCZ E. (1922): Jelentés a Szakosztály 1920. és 1921. évi működéséről és a Botanikai Közleményekről. – Bot. Közlem. **20**: 110-113.
- GOMBOCZ E. (1923): Szakosztályi ügyek. – Bot. Közlem. **21**: 99-102.
- GOMBOCZ E. (1924): A Xanthium spinosum vándorlása. – Bot. Közlem. (1923) **21**: 79.
- GOMBOCZ E. (1924): Populus – Nyárfá. – In Jávorka S.: Magyar Flora. pp.: 232-234.
- GOMBOCZ E. (1925): Rendszeres növénytan. I. rész. Baktériumok, nyálkagombák, moszatok. – Tudományos gyűjtemény 14. Pécs, Danubia. 166 pp.
- GOMBOCZ E. (1925): A Salicaceae rendszertani helyzete. – Bot. Közlem. (1924–1925) **22**: 15-18.
- GOMBOCZ E. (1925): Mi a Prunus hungarica L.? – Bot. Közlem. (1924-25) **22**: 37-39.
- GOMBOCZ E. (1925): Méhes Gy. és Karl. J. Természethistória. I. A biológia magyar úttörői. – Bot. Közlem. (1924-1925) **22**: 123-124.
- GOMBOCZ E. (1925): Janchen. E.: Die in Deutschland und Österreich an wissenschaftlichen Anstalten wirkenden Botaniker. Wien u. Leipzig. – Bot. Közlem. (1924-1925) **22**: 124.
- GOMBOCZ E. (1925): Jelentés a Szakosztály 1922. és 1923. évi működéséről és a Botanikai Közleményekről. – Bot. Közlem. (1924-1925) **22**: 148-152.
- GOMBOCZ E. (1925): Olvasóinkhoz. – Term. Tud. Közl. **57** (822-823): 321-322.
- GOMBOCZ E. (1925): Élet az "elhalt" levelekben. – Term. Tud. Közl. **57** (825): 385-387.
- GOMBOCZ E. (1925): Atlétika és éghajlat. – Term. Tud. Közl. **57** (824): 398.
- GOMBOCZ E. (1925): Nemzetközi entomológiai Kongresszus Zürichben. – Term. Tud. Közl. **57** (Pótf. 157-160): 53.
- GOMBOCZ E. (1925): A plazmaáramlásról. – Term. Tud. Közl. **57** (Pótf. 157-160): 61-62.
- GOMBOCZ E. (1925): A növények ivari chromozomái. – Term. Tud. Közl. **57** (Pótf. 157-160): 61-62.
- GOMBOCZ E. (1926): Nemzetközi geológiai Kongresszus Madridban. – Term. Tud. Közl. **58** (827): 40.
- GOMBOCZ E. (1926): Titkári jelentés. Elhangzott a Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1926. március 17-én rendezett Közgyűlésén. – Term. Tud. Közl. **58** (827): 186-197.
- GOMBOCZ E. (1926): Egy kevésbé ismert bőrizgató növény. – Term. Tud. Közl. **58** (832): 297-298.
- GOMBOCZ E. (1926): Az egysejtűek halhatatlansága. – Term. Tud. Közl. **58** (833): 341-342.
- GOMBOCZ E. (1926): A sárkányfák kora. – Term. Tud. Közl. **58** (833): 353-354.
- GOMBOCZ E. (1926): Clusius élete. – Term. Tud. Közl. **58** (Pótf. 163-164): 72-75.
- GOMBOCZ E. (1926): A széndioxid-asszimiláció első termékének kísérleti kimutatása. – Term. Tud. Közl. **58** (Pótf. 163-164): 113-114.
- GOMBOCZ E. (1926): A kaktuszok eredete. – Term. Tud. Közl. **58** (Pótf. 163-164): 114.
- GOMBOCZ E. (1926): Keresztező kísérletek Populus alba L. és Populus tremula L. között. (Előzetes közlemény) – M. Bot. Lapok **25**: 111-113. Kreuzungsversuche zwischen Populus alba L. und Populus tremula L. – M. Bot. Lapok **25**: 113-116.
- GOMBOCZ E. (1927): Rendszeres növénytan. II. rész. gombák, zuzmók, mohok. Tudományos gyűjtemény 25. Pécs, Danubia.
- GOMBOCZ E. (1927): Titkári jelentés. Elhangzott a Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1927. március 23-án tartott Közgyűlésén. – Term. Tud. Közl. **59** (842): 225-232.
- GOMBOCZ E. (1927): Az ezüst atomsúlya. – Term. Tud. Közl. **59** (842): 246.
- GOMBOCZ E. (1927): A mérges méz. – Term. Tud. Közl. **59** (842): 286-287.
- GOMBOCZ E. (1927): A növényország új családfája. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 165): 52-53.
- GOMBOCZ E. (1927): A chlorofillszemcsék szerkezete. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 165): 53.
- GOMBOCZ E. (1927): Mesterséges mutációk. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 166-167): 106-107.
- GOMBOCZ E. (1927): A zöld levelek megvörösödése. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 166-167): 108-109.
- GOMBOCZ E. (1927): Az oligofágia növényrendszertani jelentősége. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 166-167): 109-110.
- GOMBOCZ E. (1927): Keresztezett (hibrid)

- üszökgombák. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 166-167): 110.
- GOMBOCZ E. (1927): Újabb vizsgálatok a nitrogénasszimiláció körül. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 166-167): 110.
- GOMBOCZ E. (1927): A növényi sejt viselkedése sókkal szemben. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 166-167): 11-112.
- GOMBOCZ E. (1927): A sejtosztódás újabb megvilágításban. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 168): 173.
- GOMBOCZ E. (1927): Az élősködő növények szívóereje. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 168): 173.
- GOMBOCZ E. (1927): Magas hőmérséklet és a magvak csírázóképesége. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 168): 173-174.
- GOMBOCZ E. (1927): A növények nemének meghatározása. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 168): 173-174.
- GOMBOCZ E. (1927): A hagymák mesterséges hajtása. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 168): 175-176.
- GOMBOCZ E. (1927): A járommoszatok (Conjugatae) szénasszimilációja. – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 168): 176.
- GOMBOCZ E. (1927): Új növényrendszertan (Cormofyternas fylogeni Lund 1927): – Term. Tud. Közl. **59** (Pótf. 168): 176.
- GOMBOCZ E. (1928): Titkári jelentés. Elhangzott a Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1928. március 21-én tartott Közgyűlésén. – Term. Tud. Közl. **60** (857): 263-269.
- GOMBOCZ E. (1928): A haffbetegség. – Term. Tud. Közl. **60** (861): 417-418.
- GOMBOCZ E. (1928): A mikrometszetek vastagsága. – Term. Tud. Közl. **60** (871): 705-706.
- GOMBOCZ E. (1929): A termés fokozása a talaj beárményekölésével. – Term. Tud. Közl. **61** (883): 298-299.
- GOMBOCZ E. (1928): Növényélettani kutatások és az orvostudomány. – Term. Tud. Közl. **60** (Pótf. 170-171): 119-120.
- GOMBOCZ E. (1928): A növényi sejt ozmotikus nyomásviszonyai. – Term. Tud. Közl. **60** (Pótf. 170-171): 118-119.
- GOMBOCZ E. (1928): A sejtosztódás és a sugárzás. – Term. Tud. Közl. **60** (Pótf. 172): 176-180.
- GOMBOCZ E. (1928): Az „éj királynőjé”-nek virágzási ideje. – Term. Tud. Közl. **60** (Pótf. 172): 180-181.
- GOMBOCZ E. (1928): Naftalin mint baktériumok szénforrása. – Term. Tud. Közl. **60** (Pótf. 172): 181.
- GOMBOCZ E. (1928): Vizsgálatok hazai nyárfákon. – Bot. Közlem. **25** (1-4): 2-18.
- GOMBOCZ E. (1929): Élő növények teljesen zárt helyen. – Term. Tud. Közl. **61** (Pótf. 174-175): 142-143.
- GOMBOCZ E. (1929): A mitogenetikus sugarak. – Term. Tud. Közl. **61** (Pótf. 176): 138-139.
- GOMBOCZ E. (1929): A paraképződés és a „sebhormonok”. – Term. Tud. Közl. **61** (Pótf. 176): 141-142.
- GOMBOCZ E. (1929): A plazmaáramlás és az aminosavak. – Term. Tud. Közl. **61** (Pótf. 176): 142.
- GOMBOCZ E. (1929): Egy új hőtűrő baktérium. – Term. Tud. Közl. **61** (Pótf. 176): 142.
- GOMBOCZ E. (1929): A „königsbergi családja” sorsa. – Term. Tud. Közl. **61** (Pótf. 176): 142-143.
- GOMBOCZ E. (1929): Egy új kompassznövény. – Term. Tud. Közl. **61** (Pótf. 176): 143-144.
- GOMBOCZ E. (1929): Anthocyan a gyökérszövetekben. – Term. Tud. Közl. **61** (Pótf. 176): 144.
- GOMBOCZ E. (1930): Küzdelem a vízijácinttal. – Term. Tud. Közl. **62** (899): 20-22.
- GOMBOCZ E. (1930): Néhány mozzanat a múltból. – Term. Tud. Közl. **62** (904): 162-183.
- GOMBOCZ E. (1931): A lélekzőgyökerekről. – Term. Tud. Közl. **63** (Pótf. 181): 37-39.
- GOMBOCZ E. (1932): A virágok őriása. – Term. Tud. Közl. **64** (951-952): 122-126.
- GOMBOCZ E. (1932): Ausztrália átokkaktusza. – Term. Tud. Közl. **64** (951-952): 132.
- GOMBOCZ E. (1932): Titkári jelentés. Elhangzott a Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1932. március 30-án tartott Közgyűlésén. – Term. Tud. Közl. **64** (953-954): 184-192.
- GOMBOCZ E. (1932): A vörösfoszfor felfedezése. – Term. Tud. Közl. **64** (957-958): 292-293.
- GOMBOCZ E. (1932): A redősszirmú maszlag története. – Term. Tud. Közl. **64** (961-962): 388-389.
- GOMBOCZ E. (1932): Osztrovszkyné dr. Németh Ágnes: "A bor az ember életében" c. könyvének bemutatása. – Term. Tud. Közl. **64** (961-962).
- GOMBOCZ E. (1932): Egyes zöldmoszatok sajátos anyagcseréje. – Term. Tud. Közl. **64** (Pótf. 185-186): 30-31.
- GOMBOCZ E. (1932): Nem rokon növények egymásra oltása. – Term. Tud. Közl. **64** (Pótf. 185-186): 31.
- GOMBOCZ E. (1932): Az asszimiláták vándorlása a növény testében. – Term. Tud. Közl. **64** (Pótf. 185-186): 31-32.
- GOMBOCZ E. (1932): A holdvilág és a madárvonulás. – Term. Tud. Közl. **64** (Pótf. 185-186): 75.
- GOMBOCZ E. (1932): A napi időszakosság öröklődése. – Term. Tud. Közl. **64** (Pótf. 185-186): 81-82.
- GOMBOCZ E. (1932): A virágok gyors hervadásának oka. – Term. Tud. Közl. **64** (Pótf. 185-186): 82-84.

Gombocz Endréről megjelent írások**A.) Megemlékezések**

- JÁVORKA S. (1947): Gombocz Endre emlékezete. – Bot. Közlem. **44**(1): 1-8.
- CSAPODY I. (1955): Gombocz Endre (1882-1945). – Soproni Szemle **9**(1-4): 153-154.
- PRISZTER SZ. (1956): Gombocz Endre és a magyar botanika története. – Élővilág **1**(1): 63-69.
- CSAPODY I. (1959): Gombocz Endre soproni diákévei. – Soproni Szemle **13**(2): 164-169.
- BALI J. (1982): Száz éve született Gombocz Endre. – Magyar Nemzet 1982. jún. 9.: 8.
- PRISZTER SZ. (1995): 50 éve halt meg Gombocz Endre botanikus. – Eseménynaptár 1996(1): 11-13.
- ANDRÁSSY P. (1998): Gombocz Endre. – Soproni Újulat **1**(4): 2-3.
- ANDRÁSSY P. (1999): Gombocz Endre munkásságának tisztelete. – A Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) Évkönyve 1998/1999 tanév, Sopron. pp.: 15-19.
- ANDRÁSSY P. (1999): Emlékkiállítás a Kilátóban. – TermészetBúvár **54**(6): 23.
- ANDRÁSSY P. (2000): Állandó emlékkiállítás Kitaibel Pál – Gombocz Endre – Kárpáti Zoltán tiszteletére. – In: BARTHA D. (szerk.): Sopron, Károly-magaslati Kilátó. – Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 645. pp.: 7-15.
- ANDRÁSSY P. (2001): Emlékezés Gombocz Endrére (1882-1945). – Kitaibelia **6**(1): 3–xx.

B.) Műveiről megjelent ismertetések

- DEGEN Á. (1904): Gombocz Endre: Sopron környékének edényes flórája. – Magyar Bot. Lapok **5**: 142–148.
- DEGEN Á. (1906): Gombocz Endre: A Populus nem monográfiája. – Magyar Bot. Lapok **7**: 297–300.
- SZABÓ Z. (1917): Egy nevezetes főiskolai intézményünk sorsa. Gombocz Endre könyvének ismertetése. – Paedag. Értesítő 1917: 12-16.
- SZABÓ Z. (1936): Gombocz Endre: A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1901-1925. Bibliographie der ungarischen botanischen Literatur 1901-1925. – Bot. Közlem. **28**(1-6): 194-195.
- KÁRPÁTI Z. (1946): Könyvismertetés: Diaria itinerum Pauli Kitaibelii. Auf Grund originaler Tagebücher zusammengestellt von E. Gombocz. – Borbásia **5-6**(4-10): 125-134.